

TEORETICKÁ A TERMINOLOGICKÁ VÝCHODISKA PRO PŘÍPRAVU ČESKO-SLOVINSKÉHO SLOVNÍKU MEZIJAZYKOVÝCH HOMONYM A PARONYM

Michal Przybylski (Brno)

Abstrakt:

Ačkoliv je vzájemná srozumitelnost češtiny a slovinštiny v některých ohledech poměrně velká, může v obou jazycích najít celou řadu homonymních slov. Mezijazyková homonyma jsou slova, která mají identickou formu, ale odlišný význam. U mezijazykových paronymů pak najdeme jen nepatrné odlišnosti v rovině formální, ale zásadní rozdíly v rovině významové. Ve výuce slovanských jazyků hraje mezijazyková homonymie a paronymie (čili tzv. zrádná slova) neopominutelnou, jakožto jeden z nejčastějších zdrojů negativních interferencí. V příspěvku je také nastíněna ideální podoba slovníkového hesla v zatím neexistujícím česko-slovinském slovníku mezijazykových homonymů a paronymů.

Klíčová slova: mezijazyková homonymie a paronymie, zrádná slova, čeština, slovinština

Theoretical and Terminological Preparation of Czech-Slovene Dictionary of Interlingual Homonyms and Paronyms

Abstract:

Although mutual intelligibility between Czech and Slovene is relatively high, it is possible to observe differences in the use of homonymous words. Interlingual homonyms are words and idioms which are identical in form but different in meaning. Interlingual paronyms are like homonyms. They are etymologically related words, which have slight differences in form and have different meanings. Interlingual homonyms and paronyms are thought to be the most problematic words for translators, they are often named “translator’s false friends”. Interlingual homonymy and paronymy in the Slavic languages is often a source of negative language interference and it can also have negative effects in foreign language acquisition and translation.

Key words: interlingual homonyms and paronyms, false friends, Czech language, Slovene language

Při osvojování cizího jazyka se v lingvodidaktické praxi běžně setkáváme s jazykovými interferencemi nejrůznějších podob. Největší pozornost se logicky věnuje negativním interferencím, které jsou častým zdrojem jazykových chyb a mohou se problémem ve všech jazykových rovinách: fonetické, morfologické, lexikální či syntaktické, ale i stylistické. V případě češtiny a slovinštiny hraje

takové vzájemné rušivé působení dvou jazyků obzvláště významnou roli, neboť se jedná o jazyky geneticky příbuzné. Ač je ve slovanských jazycích množství slov, která jsou úplně nebo částečně (formálně i sémanticky) shodná – filolog František Kopečný takových slov ve své práci *Základní všeslovanská slovní zásoba* napočítal přibližně dvě tisícovky (cit. podle Vaňko 2004: 59) –, jsou hlavní komunikační překážkou mezi Slovany paradoxně nikoliv rozdíly gramatické, ale právě lexikální.

Také v případě češtiny a slovinštiny je jednou z nejvýznamnějších sfér negativních interferencí slovní zásoba. Jednoznačně největší pozornost je nutno věnovat výrazům, které mají zcela nebo téměř identickou formu, protože právě ty v sobě skrývají největší potenciál pro případné nežádoucí vlivy. Zvláště v geneticky či geograficky příbuzných jazycích, tedy i v češtině a slovinštině, můžeme nalézt takových *zrádných slov* celou řadu. Plně lze souhlasit se zjištěním Edvarda Lotka, že v počtu zrádných slov platí přímá úměra – čím je genetická příbuznost srovnávaných jazyků vyšší, tím vyšší je i počet takovýchto zrádných slov (Lotko 1992: 9).

V odborné literatuře ovšem narazíme na terminologickou variabilitu a nejednotnost. V českém prostředí můžeme narazit vedle označení *zrádná slova*, také na pojmy *falešní přátelé překladatele* či *mezijazyková homonymie a paronymie*. Český termín *falešní přátelé překladatele* (a tomu odpovídající slovinšský pojem *lažni prijatelji prevajalca*) je kalkem francouzského termínu *faux amis du traducteur*, který v roce 1928 zavedli lingvisté Maxime Koessler a Jules Derocquigny ve své studii *Les faux amis ou Les trahisons du vocabulaire anglais: Conseils aux traducteurs*. Jejich prvenství zmiňuje mj. Ryszard Lipczuk ve své studii o internacionalismech a falešných přátelích překladatele (Lipczuk 1992: 139). Termín postupně přijala řada představitelů jazykovědného strukturalismu, a to navzdory jeho metaforičnosti, která se později stala v části vědecké obce předmětem kritiky (srovnej Wilczyńska 1992: 161–163, 167–168). Od 50. a 60. let 20. století se pak hojněji začaly vyskytovat jeho ekvivalenty v dalších jazycích: angl. *false friends of a translator*, něm. *falsche Freunde des Übersetzers*, rus. *ложные друзья переводчика* atd. Poněkud mladší jsou konkurenční pojmy *zrádná slova* a *mezijazyková homonymie / paronymie*, oba termíny jsou dnes v odborných pracích hojně zastoupeny, jak uvidíme dále v naší studii.

Pro naši potřebu se budeme přidržovat definice zrádného slova podané lingvistou Edvardem Lotkem v práci *Zrádná slova v polštině a češtině*, kterou bychom mohli snadno upravit na slovinško-českou variantu: „Za zrádná slova ve slovinštině [v originále: v polštině – pozn. M. P.] a češtině lze považovat takové lexikální jednotky, které jsou v obou jazycích formálně shodné nebo podobné, ale významově nebo/i stylově odlišné.“ (Lotko 1992: 8–9) Taková definice má platnost v případě geneticky příbuzných jazyků, pro srovnávání dvou jazyků geneticky vzdálených bychom ji nutně museli poopravit. Ona zrádnost je v nich

soustředěna především do oblasti tzv. internacionalismů, které Johannes Volmert definuje jako „lexémy cizího původu (zejména řeckého a latinského) a vyskytují se nejméně ve třech jazycích, z nichž alespoň jeden patří do odlišené jazykové skupiny/rodiny“ (Volmert 1990: 47).¹ Zatímco internacionalismy mohou mít (a často mají) v různých jazycích identický význam, zrádná slova musí vykazovat jistý sémantický rozdíl.

Termín *zrádné slovo* se v českém a také slovenském prostředí vžil zřejmě nejvíce (srov. Radina 1975, Hladký 1990, Lotko 1992, Pančíková 1993), nebylo by proto vhodné, a ani to není naším záměrem, s tímto označením polemizovat nebo se snad pokoušet o zavedení nového. Pro praktické účely výuky slovinského jazyka v českém prostředí je naprosto vyhovující. Problematickým se jeví jen tehdy, pokud bychom chtěli o zrádných slovech hovořit jako o komplexním souboru jevů, pak se zdá vhodnější použití termínu *mezijazyková homonymie* (pro slova formálně zcela shodná), resp. *mezijazyková paronymie* (pro slova formálně velmi podobná), který nevyžaduje tvoření plurálu a podle našeho názoru také lépe vystihuje teoretický rozměr celé problematiky. Na druhou stranu můžeme pod označení zrádná slova zahrnout i řadu dalších jevů, např. dvojice slov, která jsou významově shodná, ale liší se grafickým zápisem, gramatickým rodem, stylistickými příznaky (ta jsou obzvlášť nebezpečná pro nezkušené překladatele i pro tvůrce dvoujazyčných překladových slovníků) apod.

Vedle termínu *zrádná slova* tedy čeští a slovenští lingvisté ve svých pracích prokazatelně operují ještě s pojmy *paronyma* (Vlček 1966), *mezijazyková homonymie* (Nečas 1999, Pančíková 1999, Horáková 1999, Horáková 2001, Vaňko 2003) a *interlingvální homonymie* (Vaňko 1999). Avšak příslušná terminologie se v mezinárodním měřítku současně s rostoucím zájmem badatelů obohatila i o některá další, novější označení, např. *tautonyma* (Lipczuk 1990: 4), *aproximaty* (Tokarz 1998, 1999), *aproximatismy* (Karpaczewa 1994), ale také *jazyková falsi-ekvivalence* či *zdanlivá ekvivalence* (Leszczyński 1996).²

Můžeme konstatovat, že komplexní problematika zrádných slov byla v ucelené podobě teoreticky zpracována až v období relativně nedávném (dostupné práce pocházejí převážně až z posledních dvou až tří desetiletí), ačkoliv je v lingvodidaktické i translato-logické praxi jevem známým mnohem déle. Ani v praktické rovině není situace o mnoho lepší, a přestože by se mohlo zdát, že překládání a studium geneticky příbuzných jazyků je relativně snadným

¹ U internacionalismů nejčastěji dochází k negativním lexikálním transferům tak, že jazyk A převezme slovo z jazyka B, a poté dojde u tohoto slova v jednom z jazyků k posunu či rozšíření významu: např. anglický výraz *sympathy* ve významu ‚soucit‘ je odvozeno z latinského *sympathia* (z řec. *sympatheia* ← *syn-* ‚společně‘, *pathos* ‚cit‘). Podobný výraz nalezneme i v dalších jazycích (čes. *sympatie*, slovin. *simpatija*, něm. *die Sympathie*, ital. *simpatia*) ovšem s posunem k významu ‚náklonnost‘.

² V polském originále *aproxymaty*, *aproxymatyzy*, *pozorna ekwiwalencja*.

úkolem, hraje v něm právě mezijazyková homonymie a paronymie důležitou a neopomenutelnou roli. Z vlastní překladatelské praxe i z průběžného pozorování úrovně překladů literárních textů z vybraných slovanských jazyků zcela jasně plyne, že hlavním úskalím v překladatelském procesu jsou leckdy nikoliv obtížné (často odborné) výrazy, ale zdánlivě srozumitelná a nekomplikovaná slova, která na první pohled nebudí sebemenší podezření. Rovněž nepřehlédnutelná je skutečnost, že se do „lexikální pasti“ mezijazykové homonymie a paronymie často lapí i pokročilí studenti či relativně zkušené překladatelé.

Už na základě vstupní, předběžné analýzy – pro excerpce jazykového materiálu nám posloužil *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* a *Slovar slovenskega knjižnjega jezika* – se počet takových dvojic zrádných slov (mezijazykových homonym a paronym) v češtině a slovinštině blíží údaji 1 000. Uvážíme-li, že průměrný pasivní individuální lexikon středoškolsky vzdělaného člověka čítá přibližně 40 000 slov, v případě vysokoškoláků pak asi 55 000 slov (srov. Černý 1996: 266, PMC 2003: 92), není česko-slovinská mezijazyková homonymie a paronymie ani zdaleka jevem tak marginálním, jak by se na první pohled mohlo zdát.

Jednoznačně největší pozornost si zasluhují výrazy, které mají zcela nebo téměř identickou formu, protože ty v sobě skrývají největší potenciál pro případné interference. Takové výrazy bývají někdy označovány jako tautonyma (z řeckého *ta uta* „to stejné“, *onyma* „nazývat“) a tvoří vlastně podskupinu v rámci mezijazykové homonymie.

V případech češtiny a slovinštiny mohou taková slova tvořit celé řetězce znesnadňující komunikaci, srovnej např.:

<i>česky</i>	<i>slovinsky</i>	<i>česky</i>	<i>slovinsky</i>	<i>česky</i>	<i>slovinsky</i>	<i>česky</i>	<i>slovinsky</i>
prý	baje	báje	bajka	bajka	basen	báseň	pesem

Výzkumy ukazují, že hlavní zdrojem homonymie je sémantický vývoj čili vlastně rozpad polysémie, který způsobuje vznik homonymie nejen v rámci jednoho jazyka, ale ještě častěji v rámci lexika dvou či více geneticky příbuzných jazyků. Česko-slovinská mezijazyková homonymie se tak projevuje zejména u slov označujících dva denotáty, mezi kterými zejména lidé s běžnou jazykovým vědomím neshledávají žádnou souvislost. Takový typ vztahů se v lexikologii označuje jako (mezijazyková) homogenní homonymie.

Na základě výše uvedených poznatků se proto domníváme, že by si zmíněný jev zasloužil ještě větší pozornost teoretiků-lingvistů i praktiků-lektorů, překladatelů a tlumočnicků. Vyrcholením tohoto úsilí by mělo být sestavení kvalitních lexikografických příruček, tedy speciálních dvou- či vícejazyčných homonymic-

kých a paronymických slovníků. Přestože již existuje slovník slovinsko-polských (Tokarz 1999) a slovensko-slovinských mezijazykových homonym a paronym (Vaňko 2003), českým slovenistům a slovinským bohemistům podobný slovník stále chybí. Za zmínku stojí fakt, že v českém prostředí existují vůbec pouze čtyři speciální příručky zachycující mezijazykovou homonymii a paronymii: česko-anglickou (Hladký 1990), česko-francouzskou (Radina 1975), ze slovanských jazyků pak česko-ruskou (Vlček 1966) a česko-polskou (Lotko 1992). V posledním desetiletí ovšem jen na FF MU vzniklo několik diplomových a ročníkových prací, které by k vytvoření takové příručky mohly v budoucnosti vést.

Navrhovaná struktura slovníkového hesla

Při sestavování budoucího slovníku česko-slovinských mezijazykových homonym a paronym bude jistě nejlepší využít tzv. zrcadlového principu, jehož největší předností je vysoká přehlednost pro čtenáře. V levém sloupci budou uvedena slovinská slova a zrcadlově k nim budou v pravém sloupci přiřazena česká slova.

Homonyma (tedy heslová slova stejného reprezentativního tvaru) v rámci jednoho jazyka budou označena povýšenými arabskými číslicemi (tzv. horním indexem) hned za příslušným tvarem, např. **závod¹**, **závod²** atd.

Každé heslo by mělo obsahovat stručnou významovou charakteristiku uváděných slov, a to buď výkladem významu, nebo naznačením poměru slova k slovu významově základnímu, uvedením synonym, případně také opozit (za značkou ×). Významové odstíny se oddělí středníkem.

Jednotlivé významy mnohoznačných (polysémních) slov budou řazeny pod sebou za příslušnými arabskými číslicemi (**1.**, **2.** atd.).

Významy mohou být také doplněny kvalifikátory, které informují o gramatických kategoriích, frekvenci, stylistické příznakovosti, expresivitě, příslušnosti k terminologii určitého oboru atd.

V případě substantiv by každé heslo mělo obsahovat informaci o gramatickém rodu slova, aby se čtenář mohl rychle zorientovat v případných rodových rozdílech. U slovinských slov bude vhodné vyznačit místo přízvuku, který může mít ze sémantického hlediska distinktivní funkci.

Heslová slova by měla pokud možno vždy být pro větší názornost použita v dokladových nevětých spojeních nebo ve větách tištěných kurzívou. V případě slovinského slova bude uveden příklad ve slovinštině a za pomlčkou bude následovat jeho český překlad, u českých slov je typické kontextové spojení v češtině doplněno překladem do slovinštiny. Samotné heslové slovo je navíc v obou jazykových mutacích zvýrazněno podtržením.

Jako předloha pro navrhovanou strukturu slovníkových hesel posloužily především díla dvou již zmíněných předních odborníků na problematiku zrádných

slov, Poláka Emila Tokarze³ a českého lingvisty Edvarda Lotka⁴. Po důkladném zvážení a s přihlédnutím k předchozím zkušenostem pisatele tohoto příspěvku jsme se rozhodli pro kombinaci metodiky obou autorů. Zatímco Tokarzův slovník polsko-slovinských mezijazykových homonym přináší obšírné objasnění významu hesla ve zdrojovém jazyce, doplněný překladem do druhého jazyka, Lotkova česko-polská konfrontace uvádí překlad hesla a dále doklad použití (převážně ve formě nevětných spojení) ve zdrojovém jazyce.

Vydeme-li z předpokladu, že by měl slovník sloužit praktické potřebě uživatele (českého studenta slovinštiny, slovinského studenta češtiny, lektora), pak podle našeho názoru nesmí chybět významová charakteristika, ale ani exemplifikace každého hesla. Má-li být slovník užitečný pro českého i slovinského uživatele, měl by být výklad významu heslových slov proveden vždy ve zdrojovém jazyce, aby nedocházelo k nežádoucímu zkreslení vlivem překladu do druhého jazyka. Naopak dokladové věty či nevětná spojení budou důsledně uváděny i s překladem do češtiny/slovinštiny.

Ukázkové heslo

NAPRAVA – NÁPRAVA

napráva (f.)

1. předmět, přístroj, často jejich soubor, přizpůsobený k určitému úkonu: *Hladilna napráva dobro deluje. – Chladící zařizeni dobře pracuje.*
2. vybudování něčeho: *Odložili so se za napravo plinovoda. – Rozhodli se pro zřizeni plynovodu.*

nápřava¹ (f.)

1. napravení, uvedení do původního, žádaného stavu: *Vyžadovali nápravu škody. – Zahtevali so popravo škode.*

nápřava² (f.)

1. tech. součást vozidla nesoucí kola: *Předni a zadni nápravu. – Sprednja in zadnja os.*

³ Emil Tokarz je mj. autorem či spoluautorem tří slovníků zrádných slov: polsko-bulharského, polsko-chorvatského a polsko-slovinského: Karpaczewa, M. – Simeonova, Ch. – Tokarz, E.: *Pułapki leksykalne: Słownik aproksymatyzmów polsko-bułgarskich*. Katowice 1994; Tokarz, E.: *Pułapki leksykalne: Słownik aproksymatów polsko-chorwackich*. Katowice 1998; Tokarz, E.: *Pułapki leksykalne: Słownik aproksymatów polsko-słoweńskich*. Katowice 1999.

⁴ Z jeho prací připomeňme např.: Lotko, E.: *Takzvaná zrádná slova. Čeština a polština v překladatelské a tlumočnické praxi*. Ostrava 1986, s. 82–98; Lotko, E.: *Zrádná slova v polštině a češtině: Lexikologický pohled a slovník*. Olomouc 1992; Lotko, E.: *Stylistyczny aspekt wyrazów zdradliwych (na materiale języka polskiego i czeskiego). Systematyzacja pojęć w stylistyce*. Opole 1992.

Literatura:

- ČERNÝ, Jan (1996): *Dějiny jazykovědy*. Olomouc: Votobia.
- HLADKÝ, Josef (1990): *Zrádná slova v angličtině. False friends in English*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- HORÁKOVÁ, Radmila (1999): Medzijazyková homonymia pri geneticky príbuzných jazykoch. In *Filologická revue*. Ročník 2, číslo 4. 52–56.
- HORÁKOVÁ, Radmila (2001): Slovensko-slovinská homonymia z konfrontačného hľadiska. In *Philologica LIII, Zborník Filozofickej fakulty UK*. Bratislava: Univerzita Komenského. 175–180.
- KARPACZEWA, Marta (1994): *Putapki leksykalne: słownik aproksymatów polsko-bułgarskich*. Katowice: Śląsk.
- KOESSLER, Maxime – DEROCQUIGNY, Jules (1928): *Les faux amis ou Les trahisons du vocabulaire anglais: Conseils aux traducteurs*. Paris: Vuibert.
- LESZCZYŃSKI, Rafał (1996): *Górnołużycko-polski i polsko-górnołużycki słownik ekwiwalentów pozornych = Hornjoserbsko-pólski a pólsko-hornjoserbski słownik pozdatnych ekwiwalentow*. Warszawa: Towarzystwo Polsko-Serbołużyckie.
- LIPCZUK, Ryszard (1992): Internacjonalizmy a „fałszywi przyjaciele tłumacza“. In *Kontakty języka polskiego z innymi językami na tle kontaktów kulturowych*. Wrocław: Wiedza o kulturze. 135–144.
- LOTKO, Edvard (1992): *Zrádná slova v polštině a češtině. Lexikologický pohled a slovník*. Olomouc: Votobia.
- NEČAS, Jiří (1999): Otázka terminologie mezijazykové lexikální homonymie. *Jazyk, literatura, kultura Słowian dawniej i dziś*. Poznań: POLINFO. 107–116.
- PANČÍKOVÁ, Marta (1993): *Zradné slová v polštině a slovenčine. Lexikológia poľského jazyka*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- PANČÍKOVÁ, Marta (1999): Slovník medzijazykovej poľsko-chorvátskej homonymie. *Slovensko-chorvátske jazykové a literárne vzťahy*. Red. Emil Horák. Bratislava: Trimédum. 119–122.
- PMČ (2003): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- RADINA, Otomar (1975): *Zrádná slova ve francouzštině*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- TOKARZ, Emil (1998): *Putapki leksykalne: Słownik aproksymatów polsko-chorwackich*. Katowice: Śląsk.
- TOKARZ, Emil (1999): *Putapki leksykalne: Słownik aproksymatów polsko-słoweńskich*, Katowice: Śląsk.
- VAŇKO, Juraj (1999): *Komunikácia a jazyk*. Nitra: Katedra slovenského jazyka Univerzity Konštantína Filozofa.
- VAŇKO, Juraj (2003): *Slovaško-slovenska homonimija. Slovar slovaško-slovenskih medzejikovnih homonimov*, Ljubljana 2003.
- VAŇKO, Juraj (2004): Slovinsko-slovenská interlingválna homonymia. *Slavia*. Ročník 73, sešit 1. 59–70.

- VLČEK, Josef (1966): *Úskalí ruské slovní zásoby: slovník česko-ruské homonymie a paronymie*. Praha: Svět sovětů.
- VOLMERT, Johannes (1990): Interlexikologie – theoretische und methodische Überlegungen zu einem neuen Arbeitsfeld. *Internationalismen. Studien zur interlingualen Lexikologie und Lexikographie*. Tübingen: Niemeyer.
- WILCZYŃSKA, Weronika (1992): „Faux amis“ czy „amis infideles“ – definicja a praktyka. *Kontakty języka polskiego z innymi językami na tle kontaktów kulturowych*. Wrocław: Wiedza o kulturze. 161–168.